

LES FAL·LÀCIES RELIGIOSES DEL MERCAT

Hugo Assmann

1. Introducció: religió de mercat

2. ¿On apareixen les fal·làcies religioses del mercat?

- 2.1. Intensa mesianització del mercat
- 2.2. Celebració triomfalista del fracàs del socialisme
- 2.3. Discurs sobre la “fi de la història”
- 2.4. Lògica despreocupada de la majoria de la humanitat
- 2.5. Naturalització de la història
- 2.6. És precís entendre que es tracta d'un evangeli
- 2.7. Idolatria i sacrificialisme

3. Sistemes auto-reguladors i opcions solidaries conscients

Per continuar reflexionant

Notes

Cristianisme i Justícia ha dedicat un dels seus seminaris interns d'aquest curs al tema de “La idolatria del mercat” (títol d'un conegut llibre d'H. Assmann i F. Hinkelammert no traduït al castellà)¹.

Idolatria és una paraula estranya en el nostre món secularitzat. Luter deia que l'home és un ésser que tendeix a fabricar ídols. Això succeeix en el terreny personal: Quan l'ésser humà percep la manca de fonament ple per a la seva existència, es busca una fonamentació absoluta falsa que el faci sentir-se “algú”.

Però això succeeix també en la societat: Quan Marx parlava del proletariat com la classe que, per estar totalment oprimida, es convertiria en absolutament salvadora únicament invertint la piràmide social, estava caient en una altra idolatria. I quan una ideologia o un sistema social presenten esquerdes alarmants, els seus defensors intenten absolutitzar-los, per no veure's obligats a canviar-los.

Un dels llibres utilitzats en el nostre seminari portava com a subtítol “les *fal·làcies* de les ciències econòmiques” (P.Ormerod)². L'autor d'aquest quadern empra el mateix substantiu, però li ha afegit l'adjectiu “religioses”. Per què?

En realitat el que aquí s'expressa com “idolatria” o “religiosització” podria dir-se també d'una manera més laica: fonamentalisme, dogmatisme, absolutització... Però l'al·lusió a la idolatria evoca quelcom molt característic en la tradició i en la Bíblia judeocristiana: l'ídol és aquell que *exigeix sacrificis humans*. I els sacrificis humans són el més oposat a la idea del Déu bíblic.

Aquesta és la raó per la qual hem escollit un text que parla, no solament de fal·làcies, sinó de fal·làcies *religioses*. En aquest sentit pot llegir-se el present Quadern com una versió moderna d'aquell episodi bíblic del sacrifici d'Abraham. Segons els experts en Antic Testament, aquest passatge no va ser compost per mostrar-nos la gran fe d'Abraham, sinó per mostrar al poble jueu (que viu en un medi voltat de pràctiques de sacrificis humans) que Déu no vol de cap

manera aquest tipus de sacrificis, ni tan sols quan es fessin amb la millor bona fe i bona voluntat. Entre altres raons perquè acaben suprimint la sensibilitat dels qui els practiquen.

Una observació prèvia per al lector, per si de cas és persona aliena als móns de l'economia i de la teologia. Aquestes dues disciplines solen tenir un argot molt propi i molt formalitzat que espanta els profans, els quals pensen ja d'entrada que no entendran res. Ens hem esforçat al màxim per tal que la traducció fos com més diàfana millor, atès que el text s'ho val. Si en les tres primeres pàgines el lector se sentís una mica perdut, que no tingui por i continuï endavant. Esperem que cada vegada l'anirà entenent més i que, en acabar de llegir-lo, li serà fàcil si vol rellegir les pàgines inicials.

En el fons, tot es redueix a la discussió entre:

— Els qui asseguruen que el mercat és, en si, molt eficaç, però *no per a tots ni molt menys*.

— I els qui afirmen que el mercat és eficaç per a tots i que, si de moment sembla que ens exigeix veritables sacrificis humans, *a la llarga* (un “a la llarga” similar a aquell que prometia el paradís comunista?) serà bo per a tots.

Hugo Assmann, casat, amb dos fills, brasiler, doctor en teologia i “master” en ciències socials, és un dels teòlegs de la primera fornada de la teologia de l'alliberament. Actualment és professor de cursos de doctorat a la UNIMEP de Piracicaba (Sao Paulo). Però, en realitat, la millor presentació que podem fer d'ell, tal vegada siguin unes paraules que va escriure ja fa més de vint-i-cinc anys, i que són un fidel reflex de la trajectòria del seu pensament:

“Si la situació històrica... de dos terços de la humanitat, amb els seus 30 milions anuals de morts per fam i desnutrició, no es converteix en un punt de partida de qualsevol teologia cristiana avui... la teologia no podrà concretar històricament els seus temes fonamentals. Les seves preguntes no seran preguntes reals. Per això, és necessari salvar la teologia del seu cinisme. Perquè, realment, davant dels problemes del món d'avui, molts escrits de teologia es redueixen a cinisme.”³

El text que presentem a continuació procedeix de la petita obra editada per Alberto Moreira i René Zicman, *Misticismo e novas religiões* (Vozes, Petropolis 1994). Agraïm a l'Editorial Vozes i a l'autor, l'autorització per a publicar-lo.

Cristianisme i Justícia
març 1997

1. INTRODUCCIÓ: RELIGIÓ DEL MERCAT

El títol que se'm va proposar per aquesta discussió era: “La Religió del mercat - la mercantilització del sagrat”. Crec que es tracta de dos temes diferents però afins.

Mercantilització d'allò que és sagrat suggereix, de forma immediata, tractar allò que és sagrat com a mercaderia, comercialització d'allò que és sagrat, màrqueting religiós... La història d'aquesta qüestió es remunta a l'apropiació del sagrat per institucions religioses o d'algun altre tipus. No es tracta d'un fenomen originat per l'economia de mercat. Es tracta de la multiplicació i diversificació d'un fenomen antic amb formes sorprenents i noves avui en dia, com el teleevangelisme de “l'església electrònica”⁴ i les maniobres dels anomenats “moviments”. Però no vull moure'm en aquesta direcció.

Si no m'equivoco, el tema esperat és: el *caràcter religiós del mercat*; les implicacions o supòsits religiosos de la mateixa economia de mercat com a tal. O sigui, “la religió econòmica”. És d'això del que es tracta quan es parla, per exemple de les mútues implicacions entre economia i teologia. Proposo com a títol: *les fal·làcies religioses del mercat*.

Té sentit i rellevància actual aquest tema?

1. Sentit del tema

La resposta depèn, com sempre, del “per què” i del “per a qui”. O sigui: depèn de l'objectiu i dels interlocutors.

Si l'*objectiu* fos la mera “denúncia” sense “anunci”, aleshores tractar del caràcter religiós del mercat podria derivar gairebé en una obsessió, com si fos l'única cosa o la més important a ponderar sobre el mercat. Per mi, l'objectiu no és la mera denúncia, ni crec que ho hagi de ser per a ningú.

Si els *interlocutors* fossin ciutadans per als qui la seva ciutadania es limités només a l'interès per la seva església-institució, aleshores existiria el perill d'obsessionar-se davant de l'amenaça que representa efectivament la “religió econòmica” del mercat per la funció que les esglésies s'atribueixen en el camp religiós. Perill d'obsessionar-se davant la por a que el seu sistema de creences (o d'esglésies) pugui ser corcat per dins, en ésser dominat per un altre sistema de creences més vigorós (la confiança en el mercat).

Però jo crec que, per a molts cristians, el descobriment d'aquestes coses és capaç de dur-los a qüestionaments més significatius per a la seva fe. Per exemple: poden començar a percebre millor que la fe viva és també un *constant procés d'apostasia dels ídols* emergents en la societat i en les esglésies. *Els ídols són els déus de l'opressió, i la seva exigència invariable és el sacrifici de vides humanes*.

2. Rellevància del tema

És veritat que, des d'una perspectiva més ambiciosa –com seria la recerca d'alternatives reals als nostres mals en el pla socioeconòmic– el nostre tema es limita a un enfocament parcial, tot

i que rellevant. Però és un tema que no pot separar-se d'altres enfocaments analítics sobre el mercat.

I això ens obliga a profundes reconsideracions antropològiques i polítiques, tot i tractar-se d'un enfocament incomplet.

Òbviament, no tot és religió en la “religió econòmica” del mercat.

Religiosa és la seva pretensió de sistema autoregulator que dispensaria del constant correctiu de la intenció política, com si aquesta fos supèrflua, per ser una instància necessàriament exterior als seus mecanismes.

La tasca de discernir les fal·làcies religioses del mercat, només té sentit en la mesura que existeix descrèdit i *desconfiança en relació amb els suposats automatismes benèfics del mercat*. Però no escaparíem de les fal·làcies religioses si imaginéssim poder substituir un sagrament automàtic per un altre amb iguals pretensions: per exemple, el de decisions centrals omniscients.

Creiem, per tant, que la crítica del caràcter religiós del mercat, a més de ser un enfocament incomplet resultaria unilateral sense la seva contrapartida: *la crítica del caràcter religiós de les planificacions centrals omnímodes*.

I és que resulta senzill parlar, en abstracte, de la necessitat d'una fecunda conjunció entre mecanismes de mercat, d'un costat, i prioritització planificada de fites socials inajornables, de l'altre. Però cal adonar-se que *està en joc un conflicte de concepcions antropològiques*, un conflicte profund entre les maneres de concebre la consciència històrica possible, un conflicte agut entre els diversos projectes institucionals en els quals sembla viable un comportament col·lectiu dels éssers humans en societats complexes, des de la perspectiva del bé comú per a tots.

El nostre tema es transforma, així, en una simple introducció a discerniments sobre les *limitacions i possibilitats dels homes en la organització de la seva esperança. És possible una albada sense ídols ni sacrificis?*

ACLARIM ALGUNS CONCEPTES

Per evitar confusions fàcilment defugibles, se'm perdonarà que recordi algunes distincions òbvies.

1. Mercat

Parlem de *mercat* en el sentit de sistema *de* mercat o d'economia *de* mercat.

Per *mercat il·limitat* s'entén la proposta de supressió màxima o total d'interferències de qualsevol instància planificadora exterior als mecanismes del mercat. És l'anhel del *lliure mercat*.

¿Existeix això? Sabem que no, per què ensopeguem a tot arreu amb obstacles al “lliure” accés al “lliure” mercat. Tanmateix, la proposta és pertinaça, per què sorgeix d'una *manera de veure*

les coses que (tot i que ja s'ha blindat amb mil salvaguardes dels poders establerts) continua essent presentat com si fos un mecanisme sorgit espontàniament de la interacció dels interessos de cadascú, activats de forma competitiva.

Els *Mercats* en canvi són una altra cosa. Ja existien abans del capitalisme. O es refereixen a franges o sectors del mercat (mercat del cafè, del capital, etc.), amb evidents sentits derivats.

2. Economia social de mercat

Per economia social de mercat s'ha d'entendre la manera com s'autoqualifiquen algunes economies capitalistes que aparenten haver superat en el pla nacional (però certament no en l'exterior) algunes insensibilitats socials de les més escandaloses. Així s'autoproclama Alemanya. Es tracta d'una autodesignació força ideològica.

3. Autoregulació

Autoregulació o *autoorganització* és un concepte clau. Pretén explicar la suposada o real causalitat circular interna dels ordres espontanis. És a dir: *Hi ha mecanismes interns que regulen autònomament el funcionament del sistema*. I per això, la clau de l'explicació racional dels fenòmens interns d'aquest sistema, ha de ser buscada en els seus mateixos mecanismes interns. És el cas dels organismes vius.

És el mercat un sistema espontàniament autoregulat?

Fins a cert punt, és indubtable que sí. Fins i tot Marx ho admetia. Però considerava que aquesta autoregulació es regeix per una lògica rígida de mecanismes d'*exclusió* i *inclusió*, amb una accentuada dinàmica de l'exclusió. El procés autoregulator funciona *només per als inclosos*, un cop acceptades les regles de la regulació (la competitivitat).

Per exemple, la llei de l'oferta i la demanda, influeix bàsicament en els preus. Però aquesta llei contempla només els qui tenen poder adquisitiu. Els qui no en tenen queden exclosos. (D'altra banda, ¿són aquests mecanismes reguladors els únics determinants dels preus?...)

La qüestió crucial, per tant, no consisteix en admetre que el mercat té mecanismes autoregulators, sinó en saber *fins a quin punt aquests mecanismes són incloents o excloents*. La ideologia del mercat creu en la inclusió com a dinàmica bàsica del mercat. Però, per a això, necessita un pressupòsit ideològic addicional: la igualtat d'oportunitats, que ni tan sols existeix per als inclosos. (Per no parlar dels exclosos, els quals no són ni agents econòmics.)

4. Els mecanismes del mercat

Sembla que els crítics radicals del sistema tenen dues dificultats en l'*anàlisi dels mecanismes del mercat*.

a) primer, tendeixen a considerar únicament la lògica d'exclusió i, per això, veuen l'autoregulació només com un procés excloent.

b) però, a més, analitzen molt poc les possibilitats que els mecanismes de mercat creen o desencadenen entre els inclosos en el procés competitiu. I es tracta de

potencialitats positives de producció.

Possiblement es degui a això la dificultat que tenen aquests crítics a admetre que *el mercat*, malgrat la seva lògica excloent, desencadena en realitat creativitat d'iniciatives, augment de productivitat, diversificació de béns i serveis, progrés tècnic, en una paraula: *eficiència productiva*. No voler-ho admetre significa tancar els ulls davant de fets comprovats.

La qüestió que queda en peu, en canvi, és la de les característiques excloents d'aquest sistema autoregulator. Els defensors incondicionals del mercat ofeguen aquest problema tan real en *promeses garantides d'inclusió futura*. O sigui: en el fons no admeten com a real la lògica de l'exclusió. Si l'admetessin com a tal, haurien d'admetre també la necessitat d'una instància guaridora no prevista en els mecanismes de mercat i, per tant, necessàriament externa a l'autoregulació.

5. Religió

Quant al concepte de religió, podem mantenir-lo bastant ampli en la nostra reflexió, sense delimitar massa les seves diferències respecte al concepte de sagrat. (Aquesta distinció seria important en un altre tipus d'anàlisi, ja que la religió és sempre una inserció de la sacralitat en projectes o mecanismes institucionals, que delimiten el sagrat admissible).

Per a la nostra anàlisi, n'hi ha prou aquí dient que “religió” designa una *variada gamma de sacralitzacions explícites o implícites*, supòsits màgico-miraculosos, confiança en misteriosos efectes promesos com a segurs, utopització de mecanismes institucionals, salts transcendents des del contingent al necessari i de la història a la naturalesa, etc.

Els mateixos exemples aniran mostrant els diferents nivells en els quals apareixeran les fal·làcies religioses. És evident que recórrer a elements religiosos no es realitza només allí on s'apel·la *directament* a símbols religiosos o es manipula *obertament* la imatge de Déu.

2. ON APAREIXEN LES FAL·LÀCIES RELIGIOSES DEL MERCAT?

Passem ara a una espècie de mapa-guia, –incomplet com tots els mapes–, però que tal vegada ajudi a orientar a qui desitgi localitzar fal·làcies religioses en el discurs econòmic sobre el mercat. La brevetat ens obliga a limitar-nos a ràpides al·lusions. Les comprovacions més detallades de cada punt són una tasca força entretinguda, que no pot ésser completada aquí.

2.1. LA INTENSA MESSIANITZACIÓ DEL MERCAT EN EL DISCURS NEOLIBERAL

Assistim avui, a tot el món, a una exacerbada retòrica al voltant de les *virtuts il·limitades del mercat*. Es tracta d'un clima anorreador, d'una *oikumene* messiànica*.

En la primera Revolució Industrial, tal i com ens documenta Karl Polanyi⁵, “es va donar un fenomen semblant: el de la insistència retòrica en el caràcter indiscutible d'una bona nova”, d'un “evangeli joiós”: el “descobriment feliç” del paradigma de l'interès propi que, articulat a través dels mecanismes del mercat, apareixia com un camí segur per al bé de tots, alliberant així d'altres propòsits i intencions referides a fites socials. Sense això, emfatitza Polanyi, no s'explica la tranquil·la assimilació de l'increïble nombre de víctimes d'aquella pauperització tan intensa.

També avui constatem que *les víctimes i els exclosos* (dos terços de la humanitat) no avalen les certeses dels neoliberals. Però no n'hi ha prou amb constatar, cal analitzar aquesta tranquil·la indiferència, sense recórrer a moralismes que suposin maldat intencional. Quan els opressors se senten benefactors és perquè creuen en un evangeli incommovible. Aquest element és pràcticament absent en les anàlisis que fan les esquerres, i es tracta d'una peça fonamental. Em remeto, per raons de brevetat, a l'aguda anàlisi de F. Hinkelammert sobre la utopització de les institucions existents i dels mecanismes del mercat, en l'ideari neoliberal.⁶

J.K. Galbraith no dubta que es tracta d'una teologització:

“La retòrica del mercat del conservadorisme dels nostres dies s'ha establert, fermament i molt efectivament, en l'interès econòmic; el compromís econòmic amb el mercat clàssic, la manera com se l'explica, i el seu ampli i penetrant paper en la consciència pública estan vigorosament al servei d'interessos econòmics. I tota aquesta retòrica posseeix una qualitat teològica que l'eleva molt per sobre de qualsevol exigència de comprovació empírica.”⁷

Lluitem, doncs, amb *un veritable credo*. O en altres paraules, com repeteix el mateix Galbraith, “el pensament econòmic és un sistema de creences, amb els seus defensors de la fe”.

Noteu, tanmateix, que la retòrica neoliberal no té acceptació homogènia en qualsevol lloc del món. Per això val la pena analitzar les particularitats de la seva exacerbació a Amèrica Llatina, on assistim a un show constant de crides als imperatius de la “racionalitat econòmica”.

* És una antiga paraula grega amb la qual, en temps del cristianisme naixent es designava a “tota la terra habitada” fent-la coincidir amb els límits de l'imperi romà. La trobem per exemple al començament del cap. 2 de S.Lluc: “Va aparèixer un decret de Cèsar August que manava empadronar a tota la terra habitada”. D'allí prové el nostre “ecumenisme”. (Nota de CiJ).

2.2. LA CELEBRACIÓ TRIOMFALISTA DEL FRACÀS DEL SOCIALISME

Els mitjans de comunicació d'Occident, els cercles polítics conservadors, els discursos inaugurals de molts presidents de països llatinoamericans (entre ells, el president Fernando Collor) i un extens nombre d'articles i llibres de teòrics de la política i economistes no dubten a caracteritzar tot el complex procés que travessen els països del “socialisme real” com un *retorn, pur i simple, a l'economia de mercat* a l'Est d'Europa. Els esdeveniments de l'Est Europeu van desencadenar, a l'exterior, un triomfalisme eufòric, amb trets inocultables d'entusiasme religiós.

Fets complexos, explicacions simplistes

Referent a això, determinats sectors d'esquerra continuen centrant les explicacions d'aquells fets en les excrescències burocràtiques del centralisme planificador, en la inhibició de tot tipus de participació i altres tòpics similars. Però el paper central de la qüestió econòmica és inexcusable. Crec que si ens alegrem amb el caràcter inèdit dels reordenaments que tenen lloc en aquells països, no hauríem d'eludir aquest punt central: el de la seva eficiència econòmica.

Es tracta, evidentment, de processos en curs, amb amplis marges d'indefinició. Per això, qualsevol crítica de les fal·làcies religioses del citat triomfalisme no pot servir de pretext per escapar del debat sobre la necessitat de mecanismes de mercat, àmpliament vigoritzats, i no tolerats quasi marginalment, en una economia eficient. Això significa enfrontar-se positivament i no tan sols negativament amb la dinàmica autoreguladora del mercat.

Em sembla que en el cor d'aquesta qüestió és on apareixen les arrels més profundes de la religió de mercat. És a dir, *en el dogma que el mercat és un tot indivisible, una espècie de procés circular autofinalitzador, que no admet interferències que dificultin la seva lògica autoconcloent*. És a dir: no admet ésser rebaixat al nivell instrumental, *per ser un fi en si mateix*.

Per erigir un dogma com aquest, l'argument més emprat sembla que és que “ningú no ha inventat encara una economia més eficient”. Un cop afirmat això, s'impossibilita la pregunta: “*eficient en què i per a qui?*”. O sigui, queda anul·lada la discussió sobre fins i fites socials. La tantes vegades citada “eficàcia” fa un salt transcendental i es mou en els núvols, quan hauria d'estar referida a *necessitats humanes concretes*. Sospito que, si no fos perquè en els exsocialismes “reals”, estaven ja satisfetes algunes necessitats elementals de la quasi totalitat de la població (cosa de la qual encara estem lluny per aquí), el problema de les urgències inajornables en el camp social no podria evaporar-se cap a aquell punt tan eteri d'una eficiència deslligada d'objectius concrets.

Un parell d'exemples

Aquell nus central religiós de l'eufòria promercat tal vegada pugui ser trobat a molts pronunciaments sorgits a l'Est d'Europa. Vegem-ne dos exemples. El primer, de Leszek Balcerowicz, fins fa poc ministre de finances de Polònia. El segon de Vaclav Klaus, ministre de finances de Txecoslovàquia:

“Vam decidir crear una economia de mercat a Polònia, no per raons doctrinàries

—espero que ens n'hàgim acomiadat per sempre— sinó perquè ningú no ha inventat encara una economia més eficient.”

“Necessitem una economia de mercat sense més adjectius. Qualsevol compromís faria encara més complexos els problemes que tenim. Buscar una diguem-ne tercera via és una bogeria. Ja en vam tenir una experiència quan, en els anys 60, vam buscar un socialisme amb rostre humà. No va funcionar, i hem de ser rotunds quan diem que ja no esperem una versió més eficient d'un sistema que va fracassar. *El mercat és indivisible*. No pot ésser reduït a un instrument en mans dels planificadors centrals.”⁸

2.3. EL DISCURS SOBRE LA FIDELAHISTÒRIA

Hegel torna. Es va reencarnar, aquesta vegada en una espècie de mag de les metàfores definitives: Francis Fukuyama. Arribem a la “fi de la història”. Ja tenim, a les mans i al cor, l'ideal perfecte que governarà el món en el futur. S'ha acabat la imprevisibilitat de la història. Passem a viure en un món posthistòric. Un apocalipsi feliç, sense els ensurts de les clàssiques visions apocalíptiques. Però ell ens aclareix:

“La fi de la història no significa la fi dels esdeveniments mundials, sinó la fi de l'evolució del pensament humà respecte als principis orientadors. És la fita de l'evolució ideològica de la humanitat i de la universalització de la democràcia liberal occidental com a forma *última* de govern humà.”

Hegel havia parlat de la “fi de la història” en el sentit que finalment sorgirà de manera definitiva una “avantguarda de la història humana”. Va descobrir que aquella consciència d'haver assolit “la fi de la història” era indispensable per a sustentar l'estat modern. I, en què va veure Hegel concretada l'avantguarda definitiva? *En l'estat napoleònic i en la monarquia prussiana*. La idea d'avantguarda travessa també el discurs de Fukuyama. Però ell afegeix alguna cosa nova, un “suplement” evangèlic, no tan explícit en Hegel: estem entrant en l'era de l'igualitarisme com a promesa/certesa irreversible. Per això insisteix tant en la dinàmica igualitària del mercat i en la tendència democràtico-igualitària del capitalisme.

Ja és sabut que la represa del discurs sobre la “fi de la història” per Fukuyama, va provocar una discreta polèmica. Però sempre “dins d'un cert ordre”. Resulta molesta la seva capacitat significant. Però no sé si arriba a sobtar el seu significat concret que, almenys per ara, qualsevol messianisme alternatiu “té menys possibilitats de renéixer” (Fukuyama): atès que en aquest punt ja hi va haver abans moltes tesis coincidents (la “fi de les ideologies”, etc.).

Quant a l'essencial, tot estava ja afirmat en les característiques de “descobriment” (del millor camí), que els economistes atribueixen incansablement al paradigma de l'interès propi i del sistema de mercat. Únicament les veus del Tercer Món han estat més aviat càustiques a l'hora d'analitzar el discurs de Fukuyama, qui, per donar exemple, es va donar de baixa per algun temps del Departament d'Estat, per ampliar la seva tesi en un llibre.⁹

2.4. UNA LÒGICA DESPREOCUPADA DE LA MAJORIA DE LA HUMANITAT

Un dels aspectes religiosos del nostre tema resideix en *la insensibilitat*, en aquella erosió profunda de la solidaritat humana, que influí en amplis sectors dels que exerceixen el poder.

¿Pot ser això explicable si no es considera que, darrere seu, hi ha ídols dignes de confiança?

És un punt sobre el qual ja han escrit molts. Dos terços de la humanitat estan cada vegada més *al marge de les preocupacions dels grans*. Per ser breu, resumeixo la visió que F. Hinkelammert té del tema:

1. La crisi del socialisme debilita encara més el Tercer Món en el sentit que el seu aïllament es fa molt més gran, ja que el Nord està preocupat només pel Nord: Però en els 2/3 de la humanitat abandonats ara en aquest aïllament, el que està amenaçat de forma nova és la supervivència de la mateixa humanitat com un tot.

El capitalisme pot tornar a ser pur capitalisme: ja no tem cap sistema alternatiu; no necessita fer cap concessió.

2. Els països centrals del Primer Món necessiten encara els països del Tercer Món (com a exportadors de capital i primeres matèries i subministradors de treball barat), però ja no necessiten la majoria de la població del Tercer Món, que ha passat, en bona mesura, a assumir el paper de no aprofitable.

El deute del Tercer Món s'ha transformat ara en instrument per dictar i imposar polítiques econòmiques de conformitat amb els interessos dels països centrals.

3. Es considera que l'única possibilitat de desenvolupament per als països del Tercer Món, és una forma de subjecció obligada al mercat mundial: per tant, qualsevol temptativa d'integració mínimament autònoma i eficient, dins del sistema de mercat mundial tal com és, passa immediatament a ser considerada pels països centrals com una amenaça. Un altre Japó, mail. ¿Com podrien ells admetre un cas Japó de la grandària del Brasil o de l'Índia?"¹⁰

Qui va matar el poble?

Fa poc més de dos anys, un crític literari nord-americà prologava una antologia poètica amb un assaig titulat "Qui va matar la poesia?". I la seva resposta va ser, en síntesi: Els mateixos poetes.

L'any passat –no sé si fent-se ressò d'aquell text o no, malgrat existir una relació suggeridora...– l'administrador-assistent de la USAID*, Richard E. Bissel, va publicar un article titulat "Qui va matar el Tercer Món?" La resposta era anàloga: les ideologies tercermundistes. L'autor constata que molts "senten, com un malson, que els pobres i famolencs del Tercer Món són abandonats al marge del camí, sense recursos i sense cap causa que atregui l'atenció de la resta del món". Passa de seguida, però, a culpar d'aquesta situació les temptatives autonomistes, etc., del Tercer Món. Van voler trobar camins propis, es van resistir a integrar-se en "l'àmplia competitivitat" del mercat mundial:

"El vertader fracàs del moviment tercermundista és psicològic. En acusar la resta del món dels mals dels països subdesenvolupats, aquella gent va quedar marginada, amargant encara més la seva impotència."¹¹

Però el que més em va impressionar d'aquest article va ser el llenguatge, d'inequívocs tons

* Agència EUA per a l'Ajuda al Desenvolupament.

religiosos, en qué es feia la proposta per sortir de “l'impàs”: en tot just dues pàgines apareixen sis compostos verbals al voltant del concepte “confiança”: Accepteu el “món com és”, vegeu en la resta del món, és a dir, en el mercat, el “catalitzador de la confiança”; sols existeix un únic procés global d'interacció de la confiança; es tracta de confiabilitat i confiança en termes econòmics, etc.

Com és sabut, aquest tipus d'aura religiosa és la que envolta els famosos “ajustaments estructurals” als quals ens veiem forçats. En llenguatge d'aparença estrictament econòmica, la dogmàtica d'aquest purgatori d'ajustaments es refereix a:

- retallades profundes en les despeses públiques
- eliminació dels dèficits
- política monetària restrictiva
- desmantellament de les barreres nacionals per atreure capital exterior
- retallada dels subsidis socials, eliminació de les barreres comercials
- incentius a l'exportació, etc.

I encara hi ha un altre llenguatge, molt més replet de tocs màgics, que es refereix al clima necessari per a tot això: xocs de capitalisme, crear una cultura capitalista, i els innombrables girs verbals entorn de la paraula màgica “modernització”. En aquest context és on s'insereixen, invariablement, els “sacrificis inevitables”.

Ara bé: després d'anys d'ajustaments penals, el mateix Banc Mundial ja no pot amagar els resultats:

- han augmentat les desigualtats socials
- s'ha afavorit encara més la concentració de la renda
- no s'han aconseguit avenços en el creixement econòmic en termes de PIB
- al contrari, la recessió –contemplada sempre com un sacrifici transitori, tot i que necessari– s'estén
- no es frenen els danys ecològics
- i, fins i tot, en virtut del mateix empobriment, la participació popular resulta seriosament perjudicada, quan no exclosa.

Com explicar que, en semblant context, encara rebrotin nous tipus de populisme? Val la pena analitzar la màgia populista de nou estil, que aconsegueix agrupar, en una constel·lació de discursos, un entusiasme incondicional per al mercat... i la promesa que no es lliurarà als seus mecanismes la solució dels problemes més anguniosos del poble.

Quan surt a la llum la contradicció, en moments de dificultats crucials, es recorre a un conegut truc màgic: la responsabilitat en la solució de les emergències es juga en una difusa participació de tots.

2.5. LA NATURALITZACIÓ DE LA HISTÒRIA

En el llenguatge econòmic del mercat apareixen, a totes hores, salts cap a allò que és transcendent. Aquests salts tenen una empremta religiosa com va posar en relleu Marx en la seva teoria del fetitxisme. El salt de la història a la natura és un dels més freqüents. Tant la publicitat com el llenguatge dels economistes són plens d'aquests salts. Existeix, fins i tot, el “doble salt”: un primer salt, de la història a la natura, que pot quedar implícit en un segon salt, quan és novament la història la que permet a la natura retornar per fi a ella mateixa.

Sols un exemple: La promoció televisiva de la publicitat classificada d'un diari segueix un moviment pendular; sense els anuncis classificats la llei natural del pèndol queda bloquejada; només torna a funcionar amb la intervenció (històrica) dels classificats.

Vegem el diàleg d'un film que desvela aquest procés de naturalització de la història. Es tracta de *Rollover* (títol brasiler: *Amants i finances*). Es desencadena un pànic financer, fan fallida els bancs, els àrabs retiren els seus capitals... i tot perquè algú va voler purificar les regles del joc, eliminant privilegis.

Quan el cicló ja rugia, el cap li diu al “culpable”:

— “Tot perquè vostè va voler aturar una cosa que no pot ser aturada. Atenció a això, Hub, *el diner i el capital tenen vida pròpia*. Són una força de la naturalesa. Com la gravetat, o l'oceà. Van on volen. El que va passar amb les accions, o amb l'or era inevitable. Estem simplement essent arrossegats per la marea.

Ara li pregunto: ”Vostè vol que tot funcioni com un míssil sense direcció? O que quedi *en mans de gent responsable*? Mantingui la cosa en silenci. El dòlar es mantindrà. Confii en mi. El sistema és òptim, mentre no es provoqui el pànic. Compto amb vostè, Hub.”

Tal i com podem copsar, també en aquest diàleg *el salt és doble*. Tot és naturalesa. Però sense els que saben com fer les coses, el curs natural es trastorna. Per alguna cosa Marx va qualificar el capitalisme de “religió de la vida quotidiana”. Perquè és en la quotidianitat on la gent “segueix l'ona” i “es deixa arrossegar per la marea”.

2.6. CAL ENTENDRE QUE ES TRACTA D'UN EVANGELI

No m'estendré aquí sobre el que ja vaig analitzar en diferents escrits. Només un apunt.

Una gran part del llenguatge de les esquerres és moralista i maniqueu. És necessari comprendre millor que estem tractant amb portadors d'un evangeli, una “bona nova”, entesa com a benèfica per a tots. Els titllats d'opressors tenen la certesa personal profunda que són benefactors. Al paradigma econòmic burgès se li dona un caràcter evangèlic des dels seus orígens. Un evangeli extraordinàriament vigorós, perquè es professa en nom de lleis naturals i

garanteix resultats beneficiosos per a tots.

Entre les innombrables il·lustracions possibles, recorro novament a fragments d'un diàleg de pel·lícula. Em refereixo a *Network* (títol brasiler: *Xarxa d'intrigues*, de Sidney Lumet, EUA, 1976; agraeixo la pista a un amic/alumne, Sergio F. Valle).

Es tracta d'un film sobre el poder de la TV, en el qual s'uneixen la crítica al mitjà (“aquell aparell és l'evangeli”) i al missatge (“l'evangeli econòmic”). Un presentador famós denuncia els poders econòmics. I un patró poderós (Jensen) decideix comprar-lo per predicar l'evangeli correcte. Ometo els detalls fantàstics del llenguatge de la imatge. Aquests són alguns fragments de l'imponent discurs amb el qual es confereix la missió d'evangelitzar

“*Jensen (el cap)*: Vostè s'enfronta a les principals forces de la naturalesa, Sr. Beale, i això no pot ser. Queda clar? Vostè pensa que solament impedeix la realització d'un negoci, però no és així. Els àrabs van treure mils de milions d'aquest país. Hauran de tornar-los. És el flux normal, *com la gravetat i les mareas i l'equilibri ecològic*. Vostè és un ingenu que encara pensa en termes de nacions i de persones. No existeixen nacions, no existeixen persones, ni russos, ni àrabs (...).

Només existeix un únic, un únic sistema dels sistemes. Existeix tan sols un entramat, un domini multinacional dels dòlars, petrodòlars, marcs, iens (...). És un sistema internacional de les monedes que determina la totalitat de la vida en aquest planeta. *Aquest és avui l'ordre natural de les coses*. Aquesta és l'estructura atòmica, subatòmica i galàctica de les coses que existeix en aquest moment. Vostè es va enfrontar a les forces principals de la naturalesa, i ho haurà de pagar. M'explico, Sr. Beale? (...)

Ja no vivim en un món de nacions i ideologies, Sr. Beale. El món és un conjunt d'empreses inexorablement determinades per les lleis immutables dels negocis. El món és un negoci, Sr. Beale (...). Una vasta i ecumènica empresa holding, per a la qual treballaran tots els homes per servir un lucre comú (...) en el qual totes les necessitats seran satisfetes, totes les ansietats apaivagades, tot avorriment satisfet. Jo el vaig escollir Sr. Beale *per predicar aquest evangeli* (primer pla de Jensen, gest d'imposició de mans).

— *Beale*: Per què jo?

— *Jensen*: Perquè vostè treballa a la televisió, estúpid! Seixanta milions de persones el contemplen cada nit, de dilluns a divendres (aurèola de llum al cap de Jensen).

— *Beale*: He vist el rostre de Déu!

— *Jensen*: Potser tingui raó Sr. Beale!”

2.7. IDOLATRIA I SACRIFICIALISME

Hi ha una sèrie de reflexions ulteriors, que considero significatives per al nostre tema, però que no puc repetir aquí. En alguns dels meus llibres i articles recents em vaig dirigir a lectors i interlocutors interessats tal vegada en altres enfocaments analítics molt concrets: què va passar en el si del sistema de mercat, que pugui suposar una profunda remodelació de la religió i especialment del cristianisme? Tracto d'il·luminar, des del fons dels supòsits implícits del sistema de mercat, uns temes decisius als quals faig al·lusió ràpidament.

1. L'home

Un nou evangeli sobre l'ésser humà. Grapats de passions i interessos, els éssers humans no creen institucions basades en l'amor i l'entrega generosa, excepte en contextos comunitaris molt reduïts; són només els interessos els que manen en les societats complexes, principalment en el pla de l'economia; és millor apostar per l'interès propi de cadascú, que en subjectes ideals disposats a l'amor desinteressat. Doncs bé: la joiosa notícia del paradigma econòmic del mercat és que “s'ha descobert” que un egoisme estimulat per la competitivitat en el mercat és l'únic altruisme segur i viable.

2. El nou manament

Segrest i redefinició del “nou manament” de l'amor al proïsme. Reformulat com la “bona notícia” que val més apostar pels interessos de cadascú, sense exigir –fins i tot perquè no destorbin el procés– cap intenció generosa en relació amb els eventuais beneficis per al proïsme. Ja que del si dels mecanismes del mercat brollaran, espontàniament i infal·liblement, resultats universalment beneficiosos per a tots

3. Déu

Alteracions significatives de la idea de Déu. Ara es tracta d'un “deus absconditus”, un misteri dinàmic que actua en l'interior dels mecanismes de mercat, assegurant la direcció benèfica de l'autoregulació del mercat.

Basant-me en el concepte bíblic d'idolatria (recurs a símbols religiosos per atemptar contra la vida i per oprimir) denunciava en aquells escrits la presència d'un ingent procés d'idolatria en l'economia de mercat. No és que sigui l'única idolatria existent. El centralisme planificador condueix a un altre tipus d'idolatria. Tampoc no és aquesta l'única avaluació factible sobre el mercat. Però, si els ídols són déus de l'opressió, i si la seva exigència de sacrificis és implacable, ja és hora de pensar seriosament en les implicacions d'aquests dos temes: idolatria i sacrificialisme.

En suma, tota aquella reflexió culminava en tres temes-eix, relacionats amb el caràcter religiós del mercat: idolatria, sacrificialisme i concepció de la fe cristiana com una coincidència amb l'òptica del Déu de la vida, que escolta el clamor de les víctimes. Sense alliberació de la teologia no pot haver-hi teologia de l'alliberament.¹²

3. SISTEMES AUTOREGULADORS I OPCIONS SOLIDÀRIES CONSCIENTS

Són molts els punts que han quedat deslligats en la reflexió feta fins aquí. No tinc la pretensió en aquesta breu part final de poder-los unir, en un tot coherent i transparent. Però sí que voldria afinar una mica més alguns desafiaments. Espero que el lector no es frustri si els deixo pendents, sense respostes concloents. Crec que no és possible donar aquestes respostes sense la immersió de cadascun d'ells en contextos històrics concrets.

QÜESTIONS PER A APROFUNDIR

1. Què és el que fa important, sobretot avui, el discerniment de les fal·làcies religioses del mercat?

Hi ha, almenys, tres raons.

Primer, vivim en una conjuntura d'exacerbada messianització del mercat, d'utopització dels mecanismes institucionals de l'economia de mercat, considerats per molts com un tot indivisible, que funcionarien en nivells òptims si no els interferissin instàncies externes.

Segon, aquesta utopització del mercat subsumeix, és a dir, introdueix utòpicament en el mateix mercat, la qüestió de la solidaritat humana fonamental, deixant a part només algunes suplències caritatives emergents. O sigui, el sistema d'autoregulació devora, substitueix i, per tant, elimina les opcions solidàries conscients.

Tercer (potser l'aspecte més sacrificial d'aquesta idolatria): per als exclosos de la lògica del mercat, aquest no preveu cap garantia de mínim vital ja que no són contemplats com a agents actius de l'economia. Això vol dir que la seva dignitat i els seus drets humans no són contemplats en la lògica del mercat.

Des de la teologia i la fe cristiana hi ha, òbviament, altres motius peculiars per insistir en aquesta anàlisi. Cadascun d'aquests temes exigeix un aprofundiment.

2. Hi ha riscos en aquest tipus de crítica al mercat?

En veig uns quants. Primer, que la crítica es converteixi en rebuig pur, caient, tal vegada, en el simplisme d'utopitzar direccions centrals en l'economia. Segon, que s'eviti aprofundir en els aspectes positius de l'auto-regulació, fixant-se només en la seva dinàmica excloent. Tercer, que es romangui tan obsessionat en la crítica del caràcter religiós del mercat que s'oblidin altres enfocaments.

3. Quines seran les qüestions antropològico-polítiques, “candents” i inevitables per a qui s'obre a aquest tipus de discerniment?

Diria que, en termes generals, són les que es refereixen a la possibilitat i als límits que els homes (individualment o col·lectiva) es tornin subjectes conscients i responsables de la seva història, havent-se de servir, al mateix temps, de mecanismes institucionals que tendeixen a

funcionar amb una relativa autonomia, i a establir processos autoreguladors. Aquest tipus de mecanismes tendeix a crear oportunitats, però també serioses limitacions per a la manera d'obrar humana i conscient.

En altres paraules: es tracta aquí de la complicada relació entre utopia i projecte històric. Tota institucionalització limita l'horitzó utòpic, cenyint-se a un camí d'opcions (conscients o no) que es relacionen amb el que es considera factible. Sempre que uns mecanismes institucionals siguin declarats perfectes, i tinguts com l'única solució, s'obturarà l'horitzó utòpic, utopitzant-se el "status quo" dels mecanismes institucionals posats en marxa en el present.

Però en aquesta relació dialèctica entre utopia i institucions o projectes, es corre també el risc d'utopitzar ideals totalment desvinculats de la història present, que no ens deixarien tocar de peus a terra.

Crec que fent una síntesi comprimida, hi ha tres "models antropològics" amb els quals ens confrontem actualment, pel que fa a projectes històrics o en la manera d'encarar tals projectes.

— Primer, els que aposten per l'ésser humà generós "amoritzable" capaç de tota entrega als altres, en resum, conscient i sempre més conscienciable perquè se'l defineix a partir de la donació de si mateix als altres.

— Segon, els que, en l'extrem oposat, solament aposten per l'interès propi com a motor de la manera d'obrar humana.

— Tercer, els que creuen que l'ésser humà quan està immers en institucions complexes, no pot deixar d'estimular d'un costat, el seu propi interès (ja que d'altres fatalment activaran el seu), però, de l'altre, roman obert a exigències de solidaritat, no *solament en gests individuals, sinó en projectes solidaris* institucionalitzats, fomentats per mitjà d'una suma de consensos col·lectius.

4. Quin és el grau de fiabilitat de l'ésser humà com a subjecte actiu en projectes solidaris? ¿Està dotat de disposicions permanents per no oblidar els seus semblants?

Aquesta és la qüestió on les respostes divergeixen essencialment segons els "models antropològics" abans exposats. Si es nega aquesta disposició solidària, s'aposta per mecanismes institucionals que no la requereixen com a element intencional, i es passarà a insistir en el fet que l'autoregulació d'aquests mecanismes institucionals ja produeix automàticament efectes solidaris (el mercat).

Si aquesta disposició solidària és elevada a essència de l'ésser humà, fins i tot en el seu comportament en l'interior d'institucions complexes, es legitimen lògicament instàncies de poder encarregades de canalitzar aquesta disponibilitat solidària, amb la qual se suposa poder comptar en tot moment (planificació central).

Si, en un punt intermedi, aquesta disposició solidària és contemplada com limitada, i acompanyada també d'un interès propi molt real, els projectes històrics viables han de tenir en compte i calibrar segons les circumstàncies, el potencial conjunt d'ambdós elements definitoris de l'ésser humà (planificació amb mercat - mercat amb planificació).

Tot això, òbviament, sona molt abstracte, perquè ens estem movent en l'àmbit de criteris molt generals. Diria, en síntesi, que no podem ignorar que existeix un conflicte molt profund entre les diferents concepcions antropològiques vigents en el món d'avui.

5. En resum, ¿existeixen condicions en les quals l'ésser humà abandona radicalment la solidaritat amb els seus semblants i es converteix en un animal totalment insensible i tancat a la solidaritat?

Pel que fa al “totalment” francament, no ho sé. Pel que fa al comportament predominant, certament es donen condicions on això s'esdevé. De forma transitòria, però no per això menys brutal, aquest tancament radical es verifica, en àmbits inferiors, en condicions agudes de por, fam i misèria extremes. Fins i tot la televisió ens ha mostrat, recentment, diverses situacions d'aquest tipus. Val la pena meditar molt sobre les ruptures de solidaritat quan tals condicions es perllonguen.

Però penso que existeix també aquest tipus de tancament radical i de pèrdua total de la sensibilitat solidària en condicions on no hi ha mancances materials o pressió psicològica extrema. Crec que la religió del mercat dona cobertura ideològica a aquest tipus d'insensibilització.

6. ¿Rauria aquí el motiu més poderós per discernir, agudament, les fal·làcies religioses del mercat?

Penso que sí. No podem resignar-nos a acceptar que els homes es tanquin a un reconeixement, actiu i efectiu, de la dignitat humana plena de tots els altres éssers humans d'aquest planeta. Un mercat il·limitat podria arrossegar a aquest tipus d'erosió fatal de les potencialitats solidàries dels homes. Fa por aquesta perspectiva de sacrificis sense límit exigits per l'ídol del “capital”. Organitzar l'esperança significa no abandonar les opcions solidàries conscients a cap sistema autoregulator

PER CONTINUAR REFLEXIONANT

Algunes frases

La primera, del ja citat Vaclav Klaus, ministre de finances de Txecoslovàquia, que va afirmar que el mercat és indivisible:

“Nosaltres vam voler crear l'home nou, que ja no tingués ànsies egoistes. Em temo que no sigui possible.”¹³

La segona, de Zbigniew Brzezinski, exsecretari de Defensa dels EUA, al final del seu llibre sobre el col.lapse del socialisme:

“Aquesta és la lliçó bàsica: la planificació social utòpica està fonamentalment en conflicte amb la complexitat de la condició humana, i la creativitat social floreix millor quan el poder polític és limitat.”¹⁴

La tercera, del pensador italià Enrico Chiavacci:

“El problema Nord-Sud, aquella fossa o abisme, com Joan Pau II el qualifica en la *Solicitud rei socialis*, és evidentment un problema estructural: sense un profund canvi en la manera com el Nord concep l'activitat econòmica, no hi ha cap esperança per al Sud. Dins de la lògica del mercat, com a regulador primari de la dinàmica econòmica, els canvis estructurals necessaris són impossibles i, fins i tot, impensables. *Dins de la lògica del mercat, el discurs sobre la solidaritat perd completament el seu sentit.*”¹⁵

* * * *

Nota de Cristianisme i Justícia. Afegim a continuació algunes altres frases d'interès per continuar la reflexió de l'autor.

“Quan el mercat s'abandona a la seva pròpia legalitat no es preocupa de res més que de la pròpia cosa, no de la persona, no coneix cap obligació de fraternitat ni de pietat, cap de les relacions humanes sustentades per les comunitats de caràcter personal. Totes elles són obstacles per al lliure desenvolupament de la mera comunitat de mercat i els interessos específics del mercat; en canvi, aquests són les temptacions específiques per a totes elles.

Aquesta objectivació -despersonalització- repugna a totes les formes originàries de les relacions humanes. El mercat “lliure”, és a dir, el que no està subjecte a normes ètiques, amb la seva explotació de la constel.lació d'interessos i de les situacions de monopoli i el seu regateig, és considerat per tota ètica com una cosa abjecta entre germans.

Les persones interessades en sentit capitalista, estan interessades en la creixent extensió del mercat lliure, fins que a alguns d'ells els és possible obtenir, ja sigui per

mitjà de la compra de privilegis als poders públics o gràcies al poder del seu capital, el monopoli de venda de les seves mercaderies o dels seus mitjans naturals de producció i tancar així, per part seva, el mercat.” (Max Weber).¹⁶

“No veig que hi hagi cap motiu per congratular-se del fet que persones que són ja més riques del que ningú no necessita ser, hagin doblat els seus mitjans de consumir coses que produeixen poc o gairebé cap plaer, excepte com a preservatius de riquesa...

Només en països endarrerits del món l'augment de producció és encara un assumpte important; en els més avançats el que cal des del punt de vista econòmic, és una millor distribució... Sens dubte, és més desitjable que les energies de la humanitat s'emprin en aquesta lluita per la riquesa que en lluites bèl·liques... fins que intel·ligències més elevades aconseguixin educar les altres per a millors coses. Mentre les intel·ligències siguin grolleres necessiten estímuls grollers. Mentrestant, se'ns ha d'excusar als qui no acceptem aquesta etapa molt primitiva del perfeccionament humà com el tipus definitiu, per ser escèptics respecte a la classe de progrés econòmic que excita les congratulacions dels polítics ordinaris: l'augment pur i simple de la producció i de l'acumulació.” (Stuart Mill)¹⁷

“Les persones i comunitats afavorides per la seva posició econòmica, social i política, atribueixen virtuts socials i permanència política a allò de què gaudeixen. Aquesta atribució es reivindica, fins i tot, davant l'aclaparadora evidència en sentit contrari... La satisfacció s'oposa amb fermesa, pel seu propi caràcter, a allò que la pertorba i, sovint, com en dates molt recents, amb potent i sonora indignació.” (K. Galbraith)¹⁸

Qüestionaris per al diàleg

0. Abans de discutir els textos anteriors

— *Pensa una mica en allò que la teologia anomena “pecat original”. Anomenem així a aquella incapacitat humana per a la bondat plena que fa tan difícil construir un home nou.*

— *S'ha dit que les esquerres tendeixen a desconèixer el pecat original i les dretes a manipular-lo en benefici propi. Què en penses?*

— *Busca en les cites anteriors i en altres frases del quadern, proves d'aquesta afirmació.*

1. D'acord amb l'apartat anterior, i reflexionant sobre els textos que proposa l'autor:

— *¿Poden mecanismes físics crear virtuts morals?*

— *Si no va poder-ho fer la planificació, pot fer-ho el mercat?*

— *¿Podem creure que els mecanismes del mercat ho arreglaran tot?*

2. Respecte als textos proposats per *Cristianisme i Justícia*. L'ésser humà és una criatura que “mai no en té prou”. Això es deu a que tots busquem la felicitat.

El text de Stuart Mill ve a dir que això de “no tenir-ne prou” no dóna la felicitat i a més impedeix la justa distribució de la riquesa:

— *Fomenta el mercat aquesta actitud? Per què?*

— *Se'ns fa conscients d'això?*

— *Podrà fer-ho si se l'independitza de la resta dels ordres de la vida?*

— *Per on hauria d'anar un sistema econòmic que fomentés l'actitud contrària?*

3. Si les respostes a aquestes preguntes semblen massa obvies, llegeix el text de Galbraith.

— *Les persones a les quals es refereix aquell text, ¿acceptarien aquelles respostes?*

NOTES

1. Assmann, H./Hinkelammert, F., *A idolatria do mercado*, Sao Paulo 1989.
2. Ormerod, P., *Por una nueva economía. Las falacias de las ciencias económicas*, Anagrama 1994.
3. Assmann, H., *Teología desde la praxis de la liberación*, Salamanca 1973, p. 40.
4. Assmann, H., *A Igreja Eletrônica e seu impacto na América Latina*, Petrópolis, Vozes, 1986.
5. Polanyi, K., *A Grande Transformação. As origens da nossa época*, Rio de Janeiro, Ed. Campus, 1980.
6. Hinkelammert, F.J., *Crítica à Razão Utópica*, Sao Paulo, Ed. Paulinas, 1988.
7. Galbraith, J.K., *Economics in Perspective. A critical history*, Boston, Houghton Mifflin Comp., 1987, p. 286.
8. Cf. miscel·lània de frases de líders de l'est Europeu, a: *Policy Review*, n. 55, Winter/1991, p. 60-65.
9. Fukuyama, F., *The National Interest*, Summer/1988.
10. Hinkelammert, F.J., "La crisis del socialismo y el Tercer Mundo" a: *Pasos* (DEI, Costa Rica), n. 30, p. 1-6.
11. Bissel, R.E., "Who Killed the Third World?" a: *The Washington Quarterly*, Autumn/1990, p. 23-32.
12. Assman, H./Hinkelammert, F., *A idolatria do mercado. Ensaio sobre economia e teologia*, Petrópolis, Vozes, 1989; Assmann, H. *Clamor dos Pobres e racionalidade econômica*, Sao Paulo, Ed. Paulinas, 1990.
13. Klaus, V. [original portugués no dóna més referències. NdE]
14. Brzezinski, Z., *O grande fracasso*, Rio de Janeiro, Ed. Record, 1990, última pàgina.
15. Chiavacci, E., "I cambiamenti in Europa: quali scelte per i cristiani".
16. Weber, M., *Economía y Sociedad*, F.C.E. México 1944. pp. 494-496
17. Stuart Mill, *Principles of political economy*, Citat a J. M. Naredo, *La economía y su evolución*. Madrid 1996 (2ª ed), p. 535.
18. K. Galbraith. *La cultura de la satisfacción*. Barcelona, 1992 p. 13, 21.

© *Cristianisme i Justícia*, Roger de Llúria 13, 08010 Barcelona
Telf: 93 317 23 38; Fax: 93 317 10 94;
correu-e: espinal@redestb.es; <http://www.fespinal.com>
abril 1997